

Hlavní oblast výzkumu i navrhovaný směr předkládané doktorské disertační práce je vytčen už v samém názvu. Zároveň bych chtěl ovšem na příkladu města Kostelce nad Černými lesy uplatnit určité nové přístupy a především naznačit, jakým směrem se může ubírat analyzování excerpovaných údajů o urbanistickém a hospodářském vývoji zkoumané městské lokality. Mám totiž za to, že drtivá většina historické obce vůbec historickou městskou topografií nijak neodlišuje od postupů a cílů historické topografie a pro mnohé představuje pouhý soubor metodických postupů, jak sestavovat soupisy majitelů jednotlivých domů ve městě. Bohužel většina prací z této oblasti ustrnulo právě jen a pouze u výčtu majitelů staveb ve městě, aniž by své závěry nějak dále vytěžily, což bych já osobně přirovnal právě k úsloví, že přes stromy nevidí les. Zatím nejvážněji vytkl možné oblasti bádání této vědní poddisciplíny Dr. J. Čarek roku 1966 (PSH 3/1966), tedy před více jak čtyřiceti lety, a to na příkladu hl. města Prahy. Praha je ovšem v tomto směru specifická, jak svým vývojem, tak svou pramennou základnou a mnohé postupy není v případě venkovských městských sídel možné použít a naopak. Jiří Čarek tehdy napsal: *Historický místopis pracuje metodou shromažďování, popisu a soupisu faktů; tvoří tedy základnu, na níž další vědní obory vytvářejí své analýzy, syntézy a hodnocení v širších souvislostech.* Je to bezpochyby pravda, ale proč by se „městský“ topograf nemohl zároveň pokusit o analytické shrnutí svých závěrů pro danou lokalitu, příp. nejbližší okolí? Jinak se totiž tento vědní obor degraduje na pouhý soubor faktografických pouček.

Cílem mé disertační práce tedy bylo uplatnění obvyklých metodických postupů a především nacházení nových možností historické městské topografie, aplikovaných na zástupce malého města, které od 16. století prošlo vývojem od agrárního sídla po centrum široké oblasti – měl by jím být Kostelec nad Černými lesy. Kostelec nad Černými lesy patří mezi menší česká města, leží v okrese Praha-východ a v současnosti má cca 3500 obyvatel. Především má bohatě a relativně komplexně zachovaný pramenný materiál od poloviny 16. století (v první řadě řadu městských knih a rozsáhlý velkostatkový archiv).

1. Okruhy otázek historické městské topografie:

Podle mého názoru by každá zpracovávaná historická městská topografie měla odpovídat na řadu otázek směřujících k všestrannému postižení vývoje daného místa, které jsem se pokusil rozčlenit do následujících oblastí (na příkladu Kostelce):

A) problematika spojená s městským urbanismem, popř. s nejstarším vývojem města při absenci příslušných písemných pramenů

1. zhodnocení polohy města

2. předlokační stav vsi

3. nová lokace městečka v závislosti na povyšovacím privilegiu a v porovnání s analogickými případy

4. rekonstrukce komunikačního schématu v průběhu staletí

Tento okruh otázek je nesmírně významný pro objasnění počátků města, poznání jeho předchůdců a v neposlední řadě popisu okolní krajiny v době vzniku města, které může určit výhody místa pro osídlení a jeho napojení na existující lokality. Jinými slovy nejen vlastní intravilán působil na město, spíše naopak. Od další skupiny se liší především tím, že na místě absentujících písemných pramenů využívá metody a závěry toponomastiky, retrogresivního výzkumu kartografických pramenů, archeologie apod. Nepochybně přínosné je porovnání jeho závěrů se závěry městské topografie pro danou lokalitu.

B) problematika spojená s jednotlivými objekty, popř. jejich architekturou a typologií

- 1. přehled všech majitelů a cen domu v určitém roce a období v závislosti na hospodářském, či fyzickém stavu objektu**
- 2. zda byl dům dřevěný, kamenný, z cihel, zda měl podkroví nebo patro, přibližný počet obytných a neobytných místností, hospodářské budovy, dále jaká byla střešní krytina a druhy střech, jaký byl vjezd do domu apod.**
- 3. jak dům vypadal dříve, jaká byla barevnost jeho omítek a k jakým stavebním úpravám došlo, kdy a kým**
- 4. jaká byla výměra polí a luk**
- 5. zvláštní události – válečné události, požáry aj.**
- 6. společenské postavení majitele domu (konšel, rychtář, primas, pohodný, dráb etc.)**
- 7. zatížení domu – služebnost, výměnek, železné krávy, popř. zadluženost**
- 8. odkud brali majitelé pitnou vodu**

Tento okruh otázek je základním okruhem historické městské topografie a mnozí badatelé jej omezují pouze na výše zmíněný výčet majitelů domu. Ostatní otázky jsou bezesporu neméně významné, a to především pro zhodnocení sociálního postavení měšťanů pro srovnání s jinými městy, pro míru závislosti na zemědělské samovýrobě. Za nejpodstatnější pro širší analýzu zkoumaného města ovšem považuji možné získatelné závěry z oblasti architektury a stavebního vývoje stavby. Tuto oblast zatím zkoumalo jen minimum historických „městských“ topografií a to jen okrajově a přitom nám dává nahlédnout (bohužel ale nikdy uceleně) přímo na vzhled obce v určitém období, poměr použití dřeva či kamene (šindele, tašek či došků) jako stavebního materiálu, užívané dispozice domu, míru „městskosti“ zástavby, zaniklá podloubí, sochařskou výzdobu průčelí apod. Tato zjištění jsou ještě o to významnější, že je lze porovnat se závěry stavebně-historického průzkumu lokality z „pera“ SÚRPMO v Praze. Je ovšem potřeba upozornit na jeden pramen s vysokou vypovídací hodnotou pro tuto problematiku, nicméně je až doposud městští topografové obecně pomíjeli. Jsou to šacuňky, čili popisy a odhady domů při jeho prodeji či dědickém řízení. Pro komplexní po-

znání je u nich bohužel nepřekonatelnou překážkou fakt, že se v městských (gruntovních) knihách vyskytují zřídka, i tak ale dochovaný počet (alespoň pro Kostelec n. Č. l.) tvoří nesmírně zajímavý a reprezentativní vzorek.

C) problematika spojená s vnitřním fungováním a specifiky městského společenství

- 1. míra měšťanů závislých na zemědělské samovýrobě a závislost městského společenství na zemědělské samovýrobě v závislosti na růstu počtu domů a obyvatel**
- 2. nástin vnitřního fungování městského organismu s přihlédnutím k městské samosprávě**
- 3. pokus o rekonstrukci lokálních zvyklostí a slavností (procesí apod.)**
- 4. usazování šlechty ve městě**

Tuto poslední oblast nepovažuji za definitivně uzavřenou a jistě je nejdiskutabilnější ve smyslu, co vše lze ještě zahrnout jako oblast výzkumu historické městské topografie, a co naopak spadá již pod výzkum zcela jiných vědních disciplín (např. dějiny správy, obecné dějiny, sociální dějiny či etnografie). Já osobně považuji za nejzajímavější a pro poznání charakteru zkoumaného města nej-
přínosnější bod č. 1, tedy pokusit se na základě pramenů hromadné povahy blíže specifikovat, nakolik byla daná městská obec závislá na zemědělské samovýrobě. Obecně se u malých měst a městeček hovoří o tzv. poloagrárním charakteru. Až doposud, pokud je autorovi známo, se nikdo z historiků či topografů nepokusil takovato tvrzení blíže specifikovat, klasifikovat a již vůbec nikdo se doposud nepokusil analyzovat tuto míru „agrarity“ našich měst v raném novověku pro oblast celých Čech či Moravy a Slezska – v tom vidím jeden z hlavních dluhů historické městské topografie do budoucna a jeden z hlavních nových metodologických postupů, které hodlám rozpracovat, ověřit a výsledně i generalizovat.

Nadále ovšem zůstávají otevřené otázky, které souvisejí s aplikací obecných postupů historického městského místopisů na modernější období (až doposud se totiž v drtivé většině postupovalo tak, že byly zpracovány pouze dějiny v jádře středověkých domů v určitém bloku či ulici od počátku do „současnosti“ či jen pro období vlastního středověku. Pokud má ale historická městská topografie plnit svou skutečnou funkci, tj. výzkum celého historického městského jádra, naráží nutně na dvě otevřené otázky:

1. Je nutné definovat, co vlastně je ještě historické jádro města a co již ne.
2. Druhým nevyřešeným problémem, který ale nesmírně brzdí práci všech historických městských topografů, je problém, do jaké doby zpracovávat dějiny jednotlivých domů (pomineme-li zvláště důležité stavby jako např. kostel, fara, zámek apod.). Je totiž otázkou, zda není nadbytečné zpracovávat dějinné osudy domu po roce 1875, kdy vznikly pozemkové knihy, které díky svému vnitřnímu systému umožňují na první pohled shlédnout změny v majetkové držbě po tomto

datu. Zatímco před rokem 1875 byly zápisy v pozemkové knize vedeny chronologicky, takže je velice náročné (a před numerizací domů bez historického místopisu zhora nemožné) sledovat posloupnost jejich majitelů.

2. Typologie a uspořádání městských domů

Cílem výzkumu této problematiky má být objasnění architektonické podoby, její kvality a charakter použitého materiálu, ovšem v malých městech a městečkách jakým byl Kostelec nad Černými lesy. Podíváme-li se na současný stav, zjistíme, že zástavba v historickém jádru města je pozoruhodně jednotná jak v použitých detailech a konstrukcích, tak i po stránce dispoziční. Tento fakt je dokladem značného rozmachu zednické produkce v Kostelci zhruba od konce 15. století do počátku třicetileté války a v 19. století. V prostředí agrárních městeček, jakým Kostelec bezpochyby byl, vychází schéma i podoba domu z potřeb specifického kombinovaného zemědělsko-řemeslného provozu. Co se týče kamenných domů, je možno v samotném městě nalézt základní dva stavební typy domů. Starší typ byl stavěn na užších parcelách jako dům hloubkový s bočním průjezdem do dvora, krytým nebo otevřeným. Tyto domy jsou ve své běžné formě přízemní, trojprostorové s obytnou částí orientovanou do ulice (za ní byla černá kuchyně a vzadu komora), ve své pozdější podobě již s hrázděným patrem. Všechny tyto prostory byly přístupné pouze z průjezdu ve dvoře. Pokud je vjezd od dvora nezastřešený, případně je po jeho druhé straně situovaná sýpka, jsou to domy typově vesnické (stavebně-historický průzkum prokázal, že původní průjezd byl druhotně zastřešen u čp. 22, 42, 48, 49 a 51, kde je dodnes zachován jako chodba za hlavním vstupem). Pokud byl tento průjezd zastřešen, pak se již jedná o typově „ryzí“ městský dům a můžeme v tom sledovat posun od vesnické k městské zástavbě, a s trochou nadsázky na trendu zastřešování průjezdů můžeme sledovat jistou „urbánní vyspělost“ sídla. Tento typ domu se v Kostelci uplatňoval přibližně od konce 15. století až do konce 60. let 16. století. Ve své původní podobě takto vypadaly všechny objekty okolo náměstí od čp. 31 až po čp. 52 (i čp. 22 a 119) vyjma čp. 35 a čp. 50 (dnes např. čp. 44, 45, 47, 48 aj.), a to včetně radnice, jejíž vrchní patro bylo původně hrázděné. Tyto domy také tvořily nejstarší zástavbu města Kostelce. Díky sklepům, resp. jejich architektonické podobě, můžeme dnes u převážné většiny historických budov města určit období vzniku. Podle stavebně historického rozboru SÚRPMO objektů historického jádra města Kostelce nad Černými lesy lze za původně gotické budovy považovat domy čp. 24 a 25 (součást původního hospodářského dvora), dále čp. 44, 47, 48, 51 a 53. Ostatní objekty mají vesměs renesanční sklepení, takže je považujeme za objekty v jádru renesanční.

Poznání vývoje maloměstského domu v sobě spojuje jak problematiku domu městského, tak i venkovského a to v podstatě v celé jejich šíři.

3. Sociální topografie města (do poč. 19. století) a význam agrární činnosti pro městské společenství

Města se sice obecně označují jako střediska řemeslné výroby, obchodu a trhu, ale ani obyvatelé měst se do novověku nevyvázali ze zemědělské činnosti. V prvním období po lokaci města bylo jeho sepětí se zemědělstvím téměř nutností, zvláště tam, kde struktura venkovských zázemí nemohla zajistit dostatečný přísun masa, obilí a mléčných výrobků pro obyvatelstvo živící se řemeslem, a nutilo je tak k částečnému samozásobování (zde je právě typickým příkladem Kostelec ležící v nepříliš úrodném kraji, který nebyl sto jej plně od počátku městského zřízení zásobovat). Agrární i poloagrární města a městečka zůstávala typickým jevem hluboko do novověku.

Konkrétně se mi jednalo o poznání:

1. jaký význam hrálo zemědělství a vůbec vlastnictví pozemkového majetku v ekonomice českých měst v raném novověku
2. jaká byla majetková a sociální struktura královských i poddanských měst i městeček v Kouřimském kraji na počátku 18. století

Josef Janáček napsal: „*Je pravděpodobné (!), že zemědělstvím jako vedlejším povoláním se živili i četní řemeslníci.*“ Ovšem už tuto problematiku blíže nezkoumal, ani nespecifikoval. Tento přístup ovšem v sobě skýtá jedno zásadní nebezpečí zkreslení, a to opominutí značně početné a neopominutelné skupiny usedlých městských obyvatel, které Fr. Kavka nazývá „řemeslníci-zemědělci“

Chtěl bych se proto na tomto místě zároveň pokusit definovat metodu, jak blíže poznat míru zemědělského charakteru zkoumaného města. Tuto míru budu pracovně nazývat jako „agrarita“. Při tvorbě uvedené metody vycházím z jednoduchého předpokladu, že čím bylo město řemeslně či obchodně vyspělejší, tím méně obyvatel se muselo aktivně věnovat zemědělské činnosti či samovýrobě. Jinými slovy míru hospodářské závislosti dané lokality na zemědělství lze vyjádřit opačně i procentem usedlých, o kterých můžeme s absolutní jistotou prohlásit, že už nenacházeli svou obživu v zemědělské činnosti, a přesto se v dané lokalitě dokázali dlouhodobě uživit. Pokud srovnáme vzájemné rozdíly v počtu těchto usedlých, kteří byli „nezávislí“ na zemědělské samovýrobě, z více měst, získáme sice pouze orientační, ovšem velmi výmluvnou představu o odlišném významu zemědělství v živobytí jejich obyvatel.

Konkrétně zde tuto metodu uplatním na jednotlivá města a městečka Kouřimského kraje podle údajů edice Tereziánského katastru (uvádějící počet domů podle příznávacích fasí k roku 1713), tj. podle počtu vlastníků domů, resp. podle počtu těch, kteří vlastní (a pro naši potřebu i teoreticky obhospodařují) polnosti o celkové rozloze do 5 strychů.

Zaměstnání	Kostelec n. Č. l. 1718		Kolín 1688		Český Brod 1718	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
řemeslníci	30	50 %	52	33 %	40	35,5 %
řemeslníci- zemědělci	20	33 %	44	28 %	27	24 %
zemědělci	7	11,5 %	30	19 %	29	25,5 %
ostatní	3	5,5 %	32	20 %	17	15 %

Zaměstnání	Vlašim 1718		Říčany 1720		Zásmuky 1718	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
řemeslníci	4	4,6 %	7	18,5 %	2	5,5 %
řemeslníci- zemědělci	70	80,5 %	18	47,5 %	6	16,7 %
zemědělci	12	13,8 %	13	34 %	27	75 %
ostatní	1	1,1 %	0	0 %	1	2,7 %

Stejně tak jsem potvrdil svým výzkumem obecně předpokladatelnou věc, že ve městech, kde v 17. století docházelo k poklesu obyvatelstva, ubývá jako první skupina těch majitelů domů, kteří nevlastní žádný či jen minimální pozemkový majetek. V tomto směru stačí excerpovat údaje obsažené v Berní rule, která jasně dokládá, že nejvíce pustých gruntů bylo následkem třicetileté války v kategorii zahradníků. Tato premisa plně platí i pro města a městečka Kouřimského kraje.

4. K významu vrchnostenských úředníků a neusedlého obyvatelstva

Kostelec byl sídlem rozsáhlé vrchnostenské správy a centrem celého velkého dominia. Panští lichtenštejnští úředníci byli osobami osobně svobodnými, proto jejich počet, počet jejich rodinných příslušníků a jejich služebnictva, žijících v určitý moment v Kostelci nad Černými lesy, eviduje prakticky jen soupis obyvatel z ledna 1691. Z tohoto soupisu ovšem na druhou stranu nepoznáme počet rodin podruhů. Jejich počet můžeme doplnit ze soupisu poddaných Černokosteleckého panství ze stejného roku. Zjišťujeme tak, že i s rodinami zámeckých úředníků v Kostelci žilo bez vlastního domu 55 %, čili více než polovina. Roku 1717 to bylo už 61 %. Knižecí zaměstnanci se svými rodinami tvořili v 17. století více jak třetinu zdejších obyvatel (dokonce až ke 40 %).

5. Přirozená obměna obyvatelstva

Provedl jsem analýzu osob, kterým bylo v Kostelci uděleno měšťanství v 17. století, a zjistil jsem, že z celkového počtu 112 nově přijatých měšťanů jich bylo jen 9 (!), kteří odsud přímo pokrevně pocházeli, tj. jen asi 8 %; dalších pět (tj. asi 4,5 %) zavála do městečka Kostelce právě služba u vrchnosti – ať se jednalo o nižší úřednický personál, sládka či dokonce o manželku hejtmana panství, která si zde zřídila hostinec. Rovná polovina nových měšťanů odsud sice nepocházela, ale buď se do Kostelce přišel, nebo se sem dostali jakožto tovaryši a už v Kostelci zůstali. Zbytek, tedy přibližně 37,5 %, se do Kostelce v 17. století přistěhoval bez jakékoliv předchozí vazby – a nebylo to jen z blízkého okolí, ale i z takových lokalit, jakými byly Telč, Slavonice, Nový Bydžov, Jičín, Vysoké Mýto, Domažlice, České Budějovice nebo Lomnice nad Lužnicí či dokonce švábské lokality Weiss.

6. Výzkum cen a hodnoty nemovitostí

Již v minulosti se plně projevilo (Luboš LACINGER, *K otázce studia cen městských domů v Čechách do konce 18. století (Ceny domů v Novém Městě nad Metují)*, in: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1, Praha 1971, s. 15-121), jak problematický je výzkum cen na základě historické městské topografie a většina doposud použitých metod k tomuto tématu se projevila jako slepá ulička (mj. i nepotvrzená hypotéza o úročení a zpětném odúrokování prodejních cen ve výše uvedené studii z Nového Města nad Metují, ke kteréžto hypotéze se dovoluji vyslovit zcela zamítavě).

7. Urbanistické zásahy ze strany vrchnosti

Kostelec nad Černými lesy měl původně čtvercové náměstí, snad někdy v průběhu 60. nebo 70. let 16. století nechal Jaroslav I. Smiřický ze Smiřic vybourat celou jeho východní frontu, bránící přímému pohledu na panskou rezidenci. Můžeme v tom vidět snahu renesančního aristokrata zapojit své honosně budované sídlo do urbanistické koncepce města Kostelce a vytvořit z náměstí jakýsi „čestný dvůr“, který by ještě umocňoval význam panského sídla. Přímo analogii ke Kostelci nacházíme v městě Kelč na Moravě. Zde také došlo v 16. století k vybourání několika domů na jižní straně náměstí v souvislosti s přestavbou místní tvrze na renesanční zámek, aby tak vznikl průhled a širší průjezd k vrchnostenskému sídlu. Dalším z dohledatelných případů takového zásahu do městské zástavby je případ Jaroměřic nad Rokytnou či rožmberská Třeboň. Obdobně postupovali i Pernštejnové po požáru města Pardubic v letech 1506-1516. Naskýtá se tedy možnost širšího výzkumu tohoto fenoménu a objasnění, nakolik byl rozšířen či naopak nerozšířen.